

VU Research Portal

Houten kammen uit Romeins Vechten. Lichaamsverzorging in een soldatengemeenschap

Derks, A.M.J.; Vos, W.K.

published in

Archeobrief

2010

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Derks, A. M. J., & Vos, W. K. (2010). Houten kammen uit Romeins Vechten. Lichaamsverzorging in een soldatengemeenschap. *Archeobrief*, 14(3), 2-6.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Houten kammen uit Romeins Vechten

Lichaamsverzorging in een soldatengemeenschap

Even ten westen van Utrecht en direct ten zuiden van rijksweg A12 liggen in het vrije veld de restanten van het bekende Romeinse *castellum* Vechten (afbeelding 1).¹ Het lag in de Romeinse tijd direct aan de Kromme Rijn, waarvan een oude rivierbedding pal ten noorden van het fort is vastgesteld. Toen deze in 1977 bij grondverzet voor verbreding van de rijksweg A12 werd aangesneden, kwamen daarbij vele bijzondere vondsten uit de Romeinse tijd aan het daglicht.

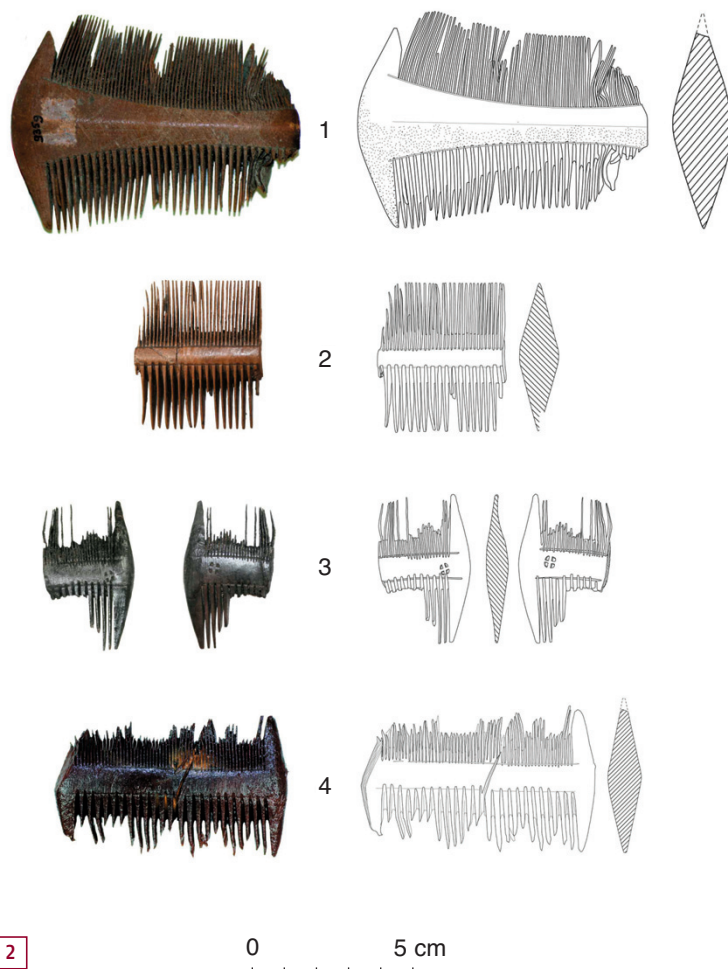
Betreurenswaardig is dat het destijds niet tot een opgraving is gekomen. Maar gelukkig zijn veel vondsten dankzij de inzet van amateurarcheologen van de ondergang gered. In deze bijdrage beogen we een voor Nederland bijzondere verzameling houten kammen uit Vechten te ontsluiten en de betekenis daarvan voor onze reconstructies van het leven in de soldatenbarakken van de Romeinse legerplaats in Vechten uit te vlooiën.²

Karakteristieken van de kammen

Uit Vechten zijn op dit moment twaalf houten kammen bekend, negen uit een particuliere collectie en drie uit de voormalige collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap (afbeelding 2). Verreweg de meeste uit het Romeinse rijk bekende houten kammen zijn gemaakt van buxushout, een houtsoort met een dichte nerf, die al in de oudheid bekend stond om zijn resistentie tegen splijten. Ook de twaalf Vechten-kammen zijn van deze houtsoort gemaakt. Een gemeenschappelijk kenmerk van deze voorwerpen is dat aan beide zijden van een middengreep een verschillend aantal tanden is uitgezaagd, waardoor een grove en fijne kam ontstonden. Op de greep zijn dikwijls nog twee groeflijnen zichtbaar die de kammaker bij het uitzagen van de tanden tot hulp dienden. De meeste exemplaren zijn gemaakt van een houtsegment, dat vanuit de kern van het levend hout dwars op de jaarringen naar de buitenrand van de stam of tak liep. Op deze wijze kon bij het uitzagen van de tanden zoveel mogelijk de richting van de jaarringen worden gevolgd en daarmee de kans op breuken worden verkleind. Waar de kammen toch gebroken zijn, lopen de breuken dan ook steeds langs de verticale lijn van een jaarring.

Typochronologie en representativiteit

Hoe bijzonder zijn deze vondsten en hoe passen zij in de geschiedenis van de kam? Uit de prehistorie zijn houten kammen zeldzaam en voor heel Europa op de vingers van één hand te tellen; ze hebben bovendien altijd slechts één rij tanden. Anderzijds kennen we uit latere perioden – met name de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen – vele voorbeelden, maar dan

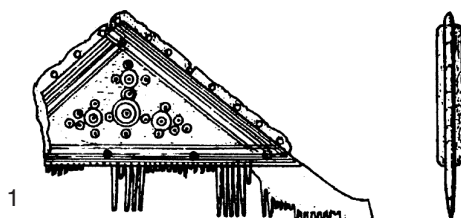
2

wordt voor de productie van kammen uitsluitend gebruik gemaakt van been of hertshoorn. Het gaat daarbij om zogeheten drielagenkammen, waarbij de uit segmenten bestaande tandenrijen door middel van twee dekplaten en ijzeren of bronzen nagels met elkaar zijn verbonden. In Nederland zijn dergelijke laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse kammen uit het Friese terpengebied en uit Maastricht in betrekkelijk grote aantallen bekend (afbeelding 3).³ Recente inventarisaties maken daarentegen duidelijk dat in de Romeinse keizertijd de meeste kammen van (buxus)hout werden vervaardigd (zie verderop). Veelzeggend is ook dat de weinige uit

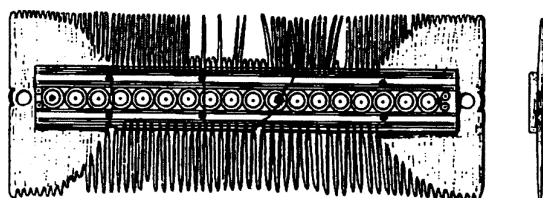
1 Ligging van de legerplaats Vechten en de vindplaats van de houten kammen (ster) direct ten zuiden van rijksweg 12. Links op de beeldrand het knooppunt Lunetten en de A27. Rechts als inzet de topografie rondom Vechten (naar Vos (2009), fig. 2.7) waarop – in donkergroen – naast twee restgeulen ook, parallel aan de A12, de oude loop van de Rijn is afgebeeld waar de kammen zijn aangetroffen.

2 Houten, dubbelzijdige kammen uit de legerplaats Vechten, afkomstig uit de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap (1) en een particuliere collectie (2-4).

3 Laat-Romeinse en/of vroegmiddeleeuwse benen kammen uit Maastricht. 1: driehoekige kam; 2: rechthoekige dubbelzijdige kam.

1

2

3

deze periode bekende benen kammen qua vorm en productiewijze perfect aansluiten bij onze uit één stuk vervaardigde houten kammen en in scherp contrast staan met de samengestelde benen kammen uit de laat-Romeinse en Merovingische tijd. We kunnen daarom vaststellen dat in onze streken kammen vanaf de Romeinse tijd gemeengoed waren, maar dat in de laat-Romeinse tijd een ingrijpende omslag in materiaalgebruik en productietechniek plaatsvond.

Als in de Romeinse keizertijd houten kammen inderdaad algemeen gebruikelijk waren, hoe kan het dan dat zij in onze museale bestanden nog altijd tamelijk zeldzaam zijn? Toeval of een gebrek aan goede conserveringscondities spelen hierbij zeker een rol, maar minstens zo belangrijk is de geringe aandacht voor voor-

Kammen waren in onze streken vanaf de Romeinse tijd gemeengoed

werpen van hout. Het duidelijkst blijkt dit wel uit de explosieve toename van vondsten in regio's waar zulke kammen recentelijk onderwerp van speciale studie waren. Zo is in Zwitserland de afgelopen twee decennia de teller van 1 naar 51 gestegen!⁴

Eenzelfde trend kan worden vastgesteld voor de Britse eilanden, waar een recente *survey* het verbluffende aantal van 153 kammen opleverde.⁵ Opmerkelijk detail daarbij: het aantal gepubliceerde exemplaren uit de Romeinse legerplaats van *Vindolanda* is dankzij deze studie in één klap van 1 naar 61 gestegen (afbeelding 4)! Deze ontwikkelingen maken duidelijk dat als de vereiste bodemomstandigheden voor conservering aanwezig zijn, dergelijke kammen met name in legerplaatsen en stedelijke nederzettingen in grote aantallen mogen

worden verwacht.⁶ Het lijkt daarom slechts een kwestie van tijd totdat de Vechtense bodem de volgende exemplaren prijsgeeft.

Productie en uitwisseling

Uit de keuze van houtsoort en de lengte van de kammen kan een belangrijke conclusie worden getrokken over de productieplaats van de kammen. Buxushout komt hier in de Romeinse tijd weliswaar voor, maar alleen in de vorm van struiken; de takken daarvan zijn niet dik genoeg om daaruit kammen van deze omvang te kunnen maken. Bovendien is buxushout het beste te bewerken als het nog groen is (afbeelding 5). Dit maakt transport van de ruwe grondstof over lange afstand onwaarschijnlijk. We kunnen er daarom van uitgaan dat alle kammen in onze streken als eindproducten uit het mediterrane gebied zijn geïmporteerd. Afgaand op inscripties waarin het gespecialiseerde beroep van kam-maker (*pectinarius*) wordt genoemd, waren de ateliers geconcentreerd in Noord-Italië. Opmerkelijk is dat het enige voorbeeld van een kamatelier dat op basis van afval- en halfproducten kan worden geïdentificeerd, in dezelfde streek in Noordoost-Italië is gelegen, namelijk in de antieke stad *Altinum* niet ver van het huidige Venetië! Interessant is verder dat de geïmporteerde stukken soms model hebben gestaan voor lokale imitaties in houtsoorten die hier voorhanden waren. Zo kennen we uit inheemse nederzettingen bij Vlaarding en Schagen kammen van respectievelijk berkenhout en kornoelje. De dominantie van kammen van buxushout is echter tegelijkertijd een vingervijzing dat het succes van deze lokale productie beperkt was. De voordelen van een keuze voor buxushout zowel tijdens de productie als tijdens het gebruik van de kammen – met een buxushouten kam werd veel kamleed voorkomen doordat zelden haren achter gebroken of gespleten tanden bleven hangen – wogen vermoedelijk ruimschoots op tegen een hogere prijs vanwege een lang transport.

4

4 Enkele houten kammen uit *Vindolanda*, een Romeins fort en nederzetting in Engeland die vlak bij de muur van Hadrianus liggen.

5 Buxus in de Pyreneeën. De houten kammen die in Nederland gevonden zijn, zijn voor het overgrote deel gemaakt van buxus. In Nederland groeide weliswaar buxus, maar het hout werd hier niet dik genoeg om kammen van te kunnen maken. Deze kammen werden als eindproduct geïmporteerd in onze streken.

6 IJzeren scheermes met bronzen, dolfinnvormige handgreep en een indruk van een verloren gegane dubbelzijdige kam van been of hout uit een graf in Keulen.

Gebruikers en gebruik: vrouwen

Wie waren nu degenen die deze kammen in de legerplaats van Vechten gebruikten en voor welk doel deden zij dat? In de oudere vakliteratuur, waarin vermeldingen in de werken van klassieke auteurs nog een belangrijke plaats innemen, worden kammen stevast in verband gebracht met het toilet van vrouwen, met name van vrouwen uit de hoogste kringen in de samenleving.

Opvallend is echter dat ook in recente studies de kam vrijwel uitsluitend met vrouwen en het vrouwelijke domein wordt geassocieerd. Behalve voor het ontwarren van lang haar zouden zij de kam hebben gebruikt voor het opsteken van het haar, en voor het verven en het insmeren met crèmes en vetten. Een groot scala aan gegevens kan een dergelijke interpretatie ondersteunen, van vondsten van kammen – al dan niet vergezeld van ander toiletgerei – in vrouwengraven⁷ en de aanwezigheid van vrouwelijke eigennamen op kammen als het ivooren exemplaar uit het Brits Museum in Londen, dat op de middengreep de naam draagt van ene Modestina, de vermoedelijke bezitster en gebruikster,⁸ tot iconografische voorstellingen van kammen op grafstenen voor overleden vrouwen⁹ of op door vrouwen gewijde reliëfs uit heiligdommen.

Gezien de herkomst van onze stukken uit de legerplaats van Vechten dringt zich echter de vraag op of het toilet van vrouwen wel het enige of voornaamste gebruiksdoel van de kammen is geweest. Hoewel de aanwezigheid van vrouwen in en om Romeinse legerplaatsen tegenwoordig geen punt van discussie meer is en de kammen in deze contexten door vrouwen van officieren of concubines van soldaten kunnen zijn gebruikt, is het, gezien de aantallen waarmee we bij sommige legerplaatsen te maken hebben, de vraag of de kammen niet ook kunnen zijn gebruikt door de soldaten zelf.

Kammen en soldaten

Een intrigerende kwestie is in hoeverre zij deze kammen dan anders gebruikten dan vrouwen. Als we Plautus mogen geloven, zouden mannen gewoon zijn geweest hun baard *per pectinem*, dat wil zeggen over de kam, te (laten) scheren. Uit een Keuls graf kennen we een complete uitrusting van een barbier, bestaande uit twee sets scharen, een scheermes, een handdoek en tenminste één tweezijdige kam (afbeelding 6). Deze bijzondere vondst maakt duidelijk dat de Romeinse *tonsor* bij het knippen van hoofd- of baardhaar een kam gebruikte, maar geeft geen aanwijzingen over hoe precies. Vermoedelijk diende de kam ook bij mannen verschillende doelen. Bij gebrek aan historische of icono-

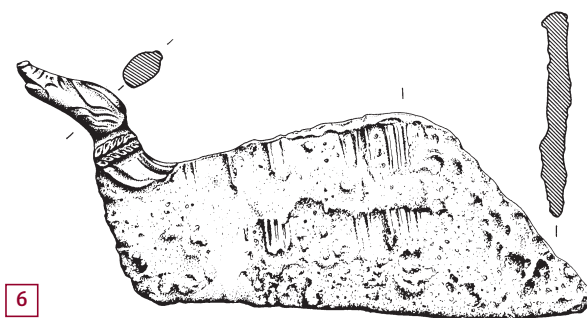

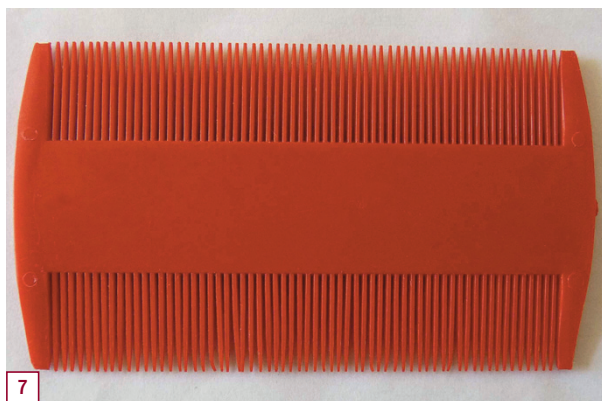
grafische bronnen lijkt het daarom verstandig bij een verdere verkenning van de gebruiksmogelijkheden ook de precieze vorm van de tweezijdige kam in de beschouwingen mee te nemen.

De combinatie van een grove en een fijne zijde maakt dit type kam uitstekend geschikt voor het uitkammen van het haar en de reiniging van het haar van onder meer stof, zand en roos en allerlei parasieten als luizen en neten. Lezers met schoolgaande kinderen zal de frappante gelijkenis met de moderne luizenkam vast niet zijn ontgaan (afbeelding 7). Luizen zijn een plaag

Het is waarschijnlijk dat in de soldatenbarakken plagen van luizen frequent voorkwamen

van alle tijden¹⁰ en in een onlangs verschenen studie van Romeins toiletgerei in Brittannië stellen de auteurs dan ook terecht dat 'bij gebrek aan shampoos, kammen de belangrijkste hulpmiddelen waren bij het reinigen van haar en schedel en bij het verwijderen van luizen'.¹¹ Dat de kammen daarvoor daadwerkelijk zijn gebruikt, is in een aantal gevallen door de aanwezigheid van resten van hoofdluis (*Pediculus humanus*) onweerlegbaar aangetoond!¹² Het lijkt dan ook zeer goed mogelijk dat in de soldatenbarakken van Romeinse legerplaatsen, waar grote aantallen manschappen dicht opeen waren gehuisvest, plagen van luizen en ander ongedierte minstens zo frequent voorkwamen als in sommige moderne schoolklassen! >

Een laatste interessante waarneming die we de lezer niet willen onthouden is dat de Nederlandse technische recherche bij forensisch onderzoek van slachtoffers van misdrijven hetzelfde type van de tweezijdige kam ook gebruikt voor het uitkammen van schaamhaar. Nu bevatten de onderzochte residuen uit de Romeinse kammen uitsluitend resten van hoofdluis. Dat schaamluis of platluis (*Pthirus pubis* L.) in de Romeinse tijd echter niet onbekend waren, is onlangs bij bodemonsters uit Carlisle onomstotelijk vastgesteld.¹³ Daarmee is het op zijn minst theoretisch mogelijk, dat sommige van deze kammen ook voor het uitkammen van de schaamstreek zijn gebruikt. Te bedenken is daarbij dat anders dan hoofdluis, die heel gemakkelijk via lichamelijk contact of kleding overgedragen kan worden, schaamluis vrijwel uitsluitend verspreid wordt door geslachtsverkeer. Nu is niet al te veel voorstellingsvermogen gevraagd om in te zien dat de mannenbolwerken van de Romeinse legerkampen met hun ongetwijfeld relatief vrije seksuele moraal een vruchtbaar terrein voor de verspreiding van schaamluis zullen zijn geweest. Helaas voor ons zijn de meeste kammen al lang schoongewassen en daarmee van eventueel bewijsmateriaal ontdaan, zodat onze vraag of de kammen ook voor opsporing en verwijdering van platluis zijn gebruikt, voorlopig onbeantwoord moet blijven. Wel stellen we vast dat het in de Romeinse tijd opkomende wijdverbreide gebruik van de kam, dat mede mogelijk werd gemaakt door nieuwe uitwisselingsmogelijkheden van goederen over lange afstanden, veranderende opvattingen omtrent hygiëne weerspiegelt die onder zowel mannen als vrouwen nieuwe praktijken van lichaamsverzorging met zich meebrachten. De reiniging van hoofdhaar en -haar was er daarvan een.

Noten

- 1 Zie Hessing e.a. (1997) voor een overzicht van de geschiedenis van Romeins Vechten.
- 2 Dit artikel is een nevenproduct van een inventarisatie van een andere vondstgroep uit Vechten, houten wasplankjes, waarover we in de nabije toekomst verslag hopen te doen. Wij danken B. en W. Elberse (Bunnik en Hil-

- 7 De moderne luizen- of stofkam vertoont een opvallende gelijkenis met de Romeinse houten kammen.

versum) voor hun bereidwilligheid de kammen uit hun collectie voor onderzoek beschikbaar te stellen. J. Hees verschaft informatie over de objecten in de voormalige PUG-collectie, tegenwoordig eigendom van de gemeente Utrecht, en maakte een korte bruikleen mogelijk. De houtdeterminatie van de kammen werd uitgevoerd door dr. L.I. Kooistra (BIAX Consult, Zaandam), de tekeningen werden gemaakt door B. Brouwenstijn (vu Amsterdam).

- 3 Knol (1993), 81-84; Dijkman en Eryncx (1998). Gezien het voorkomen van afvalproducten en halfproducten kan in Maastricht ook een atelier van een kammaker worden vermoed.
- 4 Vergelijk Riha (1986) met Fellmann (2009).
- 5 Pugsley (2003).
- 6 Zeer onlangs nog zijn door de auteurs in het Provinciaal Depot van Utrecht twee incomplete exemplaren herontdekt, afkomstig van de opgravingen in het *castellum* van Woerden.
- 7 Voor enkele goed gedocumenteerde voorbeelden, zie Goethert (1989) met verdere literatuur.
- 8 Zie: www.britishmuseum.org/explore/highlights/objects/gr/ivory_comb_of_modestina.aspx.
- 9 Zimmer (1982), nr. 90 = CIL XI 1471 (Pisa).
- 10 Voor een recent historisch overzicht, zie Mumcuogly (2008).
- 11 Eckhardt en Crummy (2008), 32.
- 12 Zo werden in een kam uit Vlaardingen-Hoogstad in totaal resten van negen luizen gevonden! Schelvis (2003).
- 13 Kenward (1999), 912.

Literatuur

- Dijkman, W. en A. Eryncx (1998), *Antler, bone, horn, ivory and teeth. The use of animal skeletal materials in Roman and Early medieval Maastricht*, Maastricht (Archeologia Mosana 1)
- Eckhardt, H. en N. Crummy (2008), *Styling the body in Late Iron Age and Roman Britain: a contextual approach to toilet instruments*, Montagnac (Monographies instrumentum 36).
- Fellmann, R., (2009), *Römische Kleinfunde aus Holz aus dem Legionslager Vindonissa*, Brugg (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa 20)
- Friedhoff, U. (1991), *Der römische Friedhof an der Jakobstraße zu Köln*, Mainz (Kölner Forschungen 3)
- Goethert, K. (1989), 'Grab 1026. Zur Körper- und Schönheitspflege in frühromischer Zeit', in: A. Haffner (ed.), *Gräber – Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wehrden-Belginum*, Mainz, 275-288
- Hessing, W.A.M., M. Polak, W.K. Vos en S.L. Wynia (red., 1997), *Romeinen langs de snelweg: Bouwstenen voor Vechten's verleden*, Abcoude/Amersfoort
- Kenward, H. (1999), 'Pubic Lice (*Pthirus pubis* L.) were Present in Roman and Medieval Britain', *Antiquity* 73, 911-915
- Knol, E. (1993), *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*, Amsterdam (ongepubliceerde dissertatie Vrije Universiteit)
- Mumcuogly, K.Y. (2008), 'Human lice: Pediculus and Pthirus', in: D. Raoult en M. Drancourt (eds), *Paleomicrobiology. Past human infections*, Berlin/Heidelberg, 215-222
- Pugsley, P. (2003), *Roman Domestic Wood. Analysis of the morphology, manufacture and use of selected categories of domestic wooden artefacts with particular reference to the material from Roman Britain*, Oxford (BAR International Series 1118)
- Riha, E. (1986), *Römisches Toiletgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 6)
- Schelvis, J. (2003), 'Ectoparasieten', in: J. van Dijk, H.A. Robbers en T. de Ridder (red.), *Hoogstad 6.036. Het dierlijk materiaal uit de Romeinse tijd, Vlaardingen (VLAK-verslag 3.2)*, 29-31
- Vos, W.K. (2009), *Bataafs platteland. Het Romeinse nederzittingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngedebied*, Amersfoort (NAR 35)
- Zimmer, G. (1982), *Römische Berufsdarstellungen*, Berlin